

УДК 324

Армаш Н. О., завідувач кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного права
Класичного приватного університету, д.ю.н., доцент

Сприйняття демократії в діяльності органів публічної влади

В статті аналізується сутність і значення демократії та демократичних засад у формуванні та діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб. Пропонується власне бачення місця і ролі демократичних процесів у публічній службі.

Ключові слова: демократія, публічна служба, публічні службовці, державні політичні діячі.

В статье анализируется сущность и значение демократии и демократических принципов в формировании и деятельности органов публичной власти и их должностных лиц. Предлагается собственное видение места и роли демократических процессов в публичной службе.

Ключевые слова: демократия, публичная служба, публичные служащие, государственные политические деятели.

The article analyzes the nature and importance of democracy and democratic principles in the formation and activities of public authorities and their officials. Proposed his own vision of the place and role of democratic processes in the public service.

Keywords: democracy, public service, public servants, state politicians.

Постановка проблеми. Звичайно, демократія є бажаним, але вкрай парадоксальним ідеалом для будь-якої сучасної держави. Отримання свободи неминує передбачає покладання морального тягаря на тих, хто вважає себе вільним, це є одним із перших парадоксів демократії. Питаннями демократії цікавились ряд вчених, серед яких В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Л.Р. Біла-Тіунова, Ю.П. Битяк, С.Д. Дубенко, Д.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Н.Р. Нижник, С.В. Петков, Н.В. Янюк та ряд інших правознавців. Нашим же завданням є встановлення сутності демократії в діяльності органів публічної влади з політичними функціями.

Виклад матеріалу. За давніх часів сформувалося стійке відторгнення частиною народних мас ідеї отримання свободи. І. Бентам, наприклад, зневажав права та свободи людини, називаючи їх «нісенітницею», а невід'ємні права – «нісенітницею на ходулях» [1, с.290]. У свою чергу, О. Герцен вважав, що іноді народам легше переносити рабство, ніж справлятися з даром свободи [2, с.245]. Характерно, що й у М. Хайдеггера апологія «денної сторони» свободи завжди супроводжується паралельним визнанням її «нічної сторони» як абсолютної розкнутості й сваволі.

На додаток до ще одного відомого парадокса демократії (маси вирішують, що керувати повинен тиран), політична теорія знає також парадокс свободи, тобто ситуацію, у якій «забіяки поневолюють покірливих», скасовуючи тим самим будь-яку первісну свободу. Тому, хоча свобода совісті й преси приводить до абсолютної свободи, сама абсолютна свобода затверджує право найсильнішого на владу, що суперечить справедливості. Тому свобода завжди залишається потенційно небезпечною, хоча володіти нею захоплює [3].

Для того, щоб зворотна сторона демократії не зіпсувала головний очікуваний від

неї ефект, необхідно враховувати один важливий нюанс, пов'язаний з механізмом державного управління: головною характеристикою упорядкованості владних відносин є постійний розвиток демократії [4]. Досить яскравим підтвердженням цієї думки є висловлювання заступника керівника Адміністрації Президента – помічника Президента РФ Владислава Суркова: «і демократія, як отут вдало помітили, це не факт, а процес. Це не комунізм, який треба побудувати, і потім почнеться така-собі ера загробних пригод, а це процес. Це те, від чого завжди є відхилення, це те, до чого треба повертати ситуацію, якщо таке відхилення виявлене. Я думаю, що це багато в чому питання культури, і ми це іноді забуваємо. Яких-небудь 40 років тому одна із найдемократичніших країн світу допускала расову сегрегацію й називала себе при цьому демократичною. Очевидно в той час культура цієї країни допускала расову сегрегацію. Ми повинні це пам'ятати» [5].

Демократичне суспільство треба заслужити, треба його виплекати і постійно підтримувати цей стан на належному рівні. Без сумніву, саме суспільство має бути готове та свідомо налаштоване на постійний процес демократизму. Першим кроком у цьому процесі є з'ясування теорії демократії: її витоків та сутності.

«Демократія» від грец. – народовладдя. В результаті поширення цього явища на різні часи та народи воно почало деталізуватися, що залежало від форми та виду правління тієї чи іншої держави. Дж. Лінц зазначає: «демократія «...» це законне право формулювати й відстоювати політичні альтернативи, яких супроводжує право на свободу об'єднань, свободу слова й інші основні політичні права особи; вільне й ненасильницьке змагання лідерів суспільства з періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес усіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від них політичних переваг... Демократія не вимагає обов'язкової зміни правлячих партій, але можливість такої зміни повинна існувати, оскільки сам факт таких змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [6, с. 5-6]. «Вільне суспільство, – наголошує в свою чергу Р. Дарендорф, – підтримує відмінності в його інститутах і групах до рівня, що дійсно забезпечує розбіжності; конфлікт — життєвий подих свободи» [7, с. 94]. За твердженням Адама Пшеворського: «демократія являє собою таку організацію політичної влади ... [яка] визначає здатність різних груп реалізовувати їхні специфічні інтереси» [8, с. 159].

Із часом «демократія» та прикметник «демократичний» (точніше, наявність їх ознак у державницьких характеристиках), стали чи не єдиною перепусткою для держав до світового визнання та запорукою спокою від зовнішнього «прищеплення демократії». Вочевидь, можна лише вітати наявність тих характеристик, які передбачає демократія у принципах створення і діяльності держави та її органів. Тим більше, коли це стосується державних політичних діячів, які першими проходять своєрідний тест на демократизм, перебуваючи під пильним наглядом і Парламенту, і народу України.

В науці існує ряд методик та індикаторів наявності демократії в тій чи іншій державі. А. Пшеворський, наприклад, виділив шість універсальних характеристик демократії. Дві перших стосуються, як не дивно, підтримання конфліктних ситуацій у державному адмініструванні: «існування й організація конфліктних інтересів, які означають, зокрема, що: а) для захисту своїх інтересів можуть формуватися най-

різноманітніші групи; б) ці групи мають гарантований доступ до політичних інститутів; в) учасники гри, які дотримувались правил, але зазнали поразки, не втрачають права на її продовження; та розвиток і розв'язання конфліктів здійснюється згідно із правилами, які визначені заздалегідь, є ясними й доступними для всіх учасників. В цих правилах визначаються:

а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерії, що дають змогу обмежити сферу дії конфлікту в умовах демократії, оскільки конфлікти скоріше обмежуються, ніж вирішуються» [9, с. 57]. Характеристики демократії, за А. Пшеворським, полягають у тому, що, «по-перше, оскільки кожний індивідуальний і колективний учасник має право вибору стратегій, що приводять до різних наслідків, результати конфлікту в умовах демократії до певного ступеня різноспрямовані. Не можна сказати заздалегідь, якою буде позиція учасників у різних типах соціальних відносин, включаючи й виробничі. В умовах демократії капіталісти далеко не завжди здобувають перемогу в конфліктах; їм доводиться вести постійну боротьбу для захисту власних інтересів. Здобути перемогу раз і назавжди виявляється неможливим. Навіть займане в політичній системі положення не є гарантією успіху в майбутньому. Таке положення може забезпечити певні переваги в електоральній конкуренції, але не є достатнім, щоб забезпечити перевибори в майбутньому. І по-друге, результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони непередбачені, оскільки демократія надає можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Виходячи з розподілу економічних, ідеологічних і інших ресурсів, демократичний устрій визначає, у яких із цих інтересів існують найбільші шанси бути задоволеними, у яких — середні, а які — задовольнити буде майже неможливо» [9]. Отже, виходячи з таких характеристик теоретично можна підтвердити чи спростувати факт демократичності державного механізму в цілому і, зокрема, адміністративно-правового статусу державних політичних діячів.

Звернемось до реалій вітчизняної державності. В Україні публічна влада позиціонується як система органів, побудована на демократичних засадах, що передбачає проголошення як ідеалу та мети рівність усіх громадян, їх права на участь в управлінні державою, додержання принципу більшості при прийнятті колективних рішень, підконтрольність держави громадянському суспільству. Р. Макрідіс зауважує, що «незважаючи на збільшення взаємозалежності між державою й суспільством, а також зростаючу діяльність держави (особливо, в економіці), демократія, у всіх її різновидах від ліберальної до соціалістичної, звертає особливу увагу на поділ сфер діяльності держави й суспільства» [10, с. 3].

Але треба пам'ятати, що будь-яке явище, доведене у своєму існуванні до абсолюту, рано чи пізно саме себе знищить і залишиться, у кращому випадку, номінальною візитівкою держави у відносинах із міжнародною спільнотою. Дослідники зазначають, що «демократія може бути визначена не тільки як управління за допомогою народу, але також, згідно зі знаменитим формулюванням Президента Авраама Лінкольна, як управління відповідно до народних переваг... демократичні режими характеризуються не абсолютним, але високим ступенем відповідальності: їх дії перебувають у відносно близькій відповідності з побажаннями відносної більшості громадян протягом тривалого проміжку часу» [11, с. 159].

Звичайно, можна згадати принцип, за яким при голосуванні презюмується той факт, що особи, які не взяли участі у голосуванні, підтримують результати цього голосування. Така позиція є, з одного боку, запорукою дієвого механізму вирішення державних питань за допомогою голосування при невисокій політичній і правовій свідомості населення, з іншого – виступає своєрідним покаранням за абсентеїзм. Тому вважати виключно такий спосіб вирішення державних питань показником розвинутої демократії, в її класичному розумінні, на наш погляд, не варто.

Як було проілюстровано вище, демократія може перетворитись у захисницю інтересів політичної меншості, не приділяючи достатньої уваги більшості. Фактично це означає виникнення гібриду авторитаризму й демократії, у результаті яких лібералізація не супроводжується процесами демократизації чи суттєво відстає від них, підключаючи до політичного процесу масові соціальні верстви зі збитковим для стабільності демократії запізненням. У політичній науці цей феномен здобув назву диктократії (від ісп. – *dictablanda*). У цьому випадку режим віддає перевагу тим соціальним групам, які далекі від того, щоб виступати виразниками інтересів широких суспільних верств, хоча й мають значні політичні ресурси. Поряд із цим, режим може виступати захисником скоріше масових, ніж елітних соціальних груп і звертатися за прямою підтримкою своїх дій до народу. У тому випадку, якщо такі дії режиму стають регулярними, висока ймовірність виникнення іншого гібрида демократії й авторитаризму, нерідко іменованого демократурой (від ісп. – *democradura*). На відміну від диктократії, демократура зневажає процесами лібералізації та підтримкою політичної меншості, яка часто володіє значними ресурсами, нагадуючи своїм функціонуванням традиційну грецьку форму демократії. Обидва режими часто виступають як своєрідний фасад, що приховує авторитарне управління [12, с. 60].

М. Онішук ілюструючи генезу безпосередньої демократії на теренах колишнього Радянського Союзу зазначає: «...за всі майже 70 років існування колишнього СРСР радянський народ на практиці безпосередньо не прийняв жодного рішення, яке б мало імперативну юридичну силу, а інститути радянської безпосередньої демократії здебільшого мали формально-атрибутивний характер і були скоріше даниною визнання європейської буржуазно-демократичної думки XVIII ст. та загальнолюдських цінностей народовладдя. Вибори ж, які проводилися в колишньому СРСР до системи рад народних депутатів усіх рівнів, до початку, так званої, «перебудови» здійснювалися на безальтернативній основі і фактично не були виборами за своєю суттю та за змістом» [13, с. 6].

Власне, держава та радянський народ мали таке квазідемократичне явище, яке мало назву «демократичний централізм».

Суть цього принципу в державному управлінні полягала в органічному, за визначенням його творців, поєднанні планового централізованого державного керівництва із широкою децентралізацією оперативних функцій, з найширшою участю трудящих мас в організації та діяльності державного апарату, у виконанні директив центру, з обов'язковим урахуванням місцевих особливостей [14, с. 65].

Ідеологи та науковці наголошують на тому, що демократичний централізм означав таку побудову системи державного апарату, яка забезпечує централізацію державної влади на дійсно демократичних засадах, дає можливість гармонійно поєднувати централізоване керівництво зверху, з єдиного центру, із самостійністю місць у визначенні

і у виборі, в межах вимог соціалістичної законності, шляхів розв'язання поставленого завдання, із широкою ініціативою місцевих органів і підвищенням їх відповідальності за виконання рішень вищих органів.

«...Централізм, сприйнятий у дійсно демократичному розумінні, передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, а й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети» [15, с. 178].

Демократичний централізм виключає будь-який шаблон у методах управління. Централізація управління не є самоціллю — це засіб досягнення мети. Тому вважалося, що в житті не може бути шаблону у вирішенні питання про ступінь централізації керівництва. Осяжних меж такого шаблону за радянських часів навіть і не намагалися встановити.

Водночас згубним і для державності, і для самої демократії є протилежна ситуація, коли більшість перетворюється у натовп, або ототожнюється з ним. Щоб уникнути такої ситуації, мають бути відпрацьовані відносини політики та права. Незважаючи на те, що такий аспект має значною мірою особистісний, суб'єктивний характер, він є вкрай значущим для формування демократичної держави. І тому на цьому аспекті необхідно зупинитися докладніше.

Закон, як відомо, є політико-правовим феноменом. З одного боку, закон — це регулятор суспільних відносин, це акт, що містить права, обов'язки та відповідальність. В науковій літературі існує думка, що будь-яка декларативність позбавляє чи послаблює регулятивне значення закону. З іншого боку, «закон є міра політична, є політика» [16, с. 99]. Із цим важко не погодитися. І не тільки тому, що закон несе в собі політичну волю держави, а й завдяки механізму його прийняття. У демократичній державі, при найдемократичнішій і ліберальній процедурі прийняття закону він все-таки залишається актом нав'язування волі однієї частини суспільства іншій. Звичайно, через певну встановлену процедуру, але саме нав'язування. Тому що, як уже зазначалося, кожний закон у будь-якій країні приймається не консенсусом, не за спільною згодою, а за умови, що за нього проголосувала більшість членів Парламенту.

Інакше кажучи, тут ми маємо справу саме з політичним рішенням, із владним велінням, за якого меншість у Парламенті й у суспільстві, звичайно, може бути почутою, її позиція може бути навіть подекуди й врахована, але в остаточному підсумку все вирішує воля більшості. Але при цьому прийнятий закон є основою для формування відносин у державі — він несе в собі політичний вектор розвитку певного явища, галузі, сфери тощо. Відповідно, законодавство виконує функцію синтезу права і політики, наділяючи останнє елементами державного примусу.

У науковій літературі відзначається, що «демократія є найбільш досконалим механізмом легітимації політичних та соціальних систем. У відношенні легітимації політичної влади вона набагато ефективніше, ніж міф, релігія або ідеологія. Будучи одночасно і міфом, і релігією, і ідеологією, демократія використовує всі засоби легітимації, які властиві міфологічним, релігійним та ідеологічним системам. Як міф, вона використовує образи-символи: боротьби (передвиборчої), героїв або рятівників (переможців на виборах), драконів (представників старої влади або політичних опонентів), циклів (періодів правління та зміни політичних угруповань чи еліт), хаосу (під час зміни правління). Як релігія, вона проголошує всіх рівними (звичайно, не

перед Богом, а перед законом), має свої ритуали (референдуми, вибори, сесії, засідання, наради парламентів, фракцій, уряду), що мають на меті вироблення суспільного консенсусу, а в своїй граничності — єдність суспільства; використовує проповіді (звернення офіційних осіб, які покликані засвідчити демократичність режиму, його відповідність волі народу); замість Бога, суб'єктом легітимації державної влади проголошує народ; дає надію на майбутнє (індивідуальний [у вигляді особистого збагачення] або колективний рай [як побудова соціальної держави чи держави загального добробуту]); погрожує пеклом у вигляді авторитаризму чи тоталітаризму; вимагає віри і поклоніння (що передбачає участь у святкуванні ухвалення конституції, клятви у вірності інтересам народу політичних діячів, публічні виступи на захист свободи слова в ЗМІ). Як ідеологія, демократія стверджує суб'єкта соціальних перетворень (теоретично — народ, а практично — партію, парламент [іноді — недержавні організації]); визначає ворогів — різного роду порушників прав людини; захищає систему існуючих соціальних та політичних відносин (як даність, що склалась внаслідок демократичних процедур та може бути змінена); має свій ідеал — суспільство рівних за життєвими можливостями та вільних від будь-якого примушення індивідів» [17, с. 113]. Важливою є також характеристика демократії як конкретного способу легітимації виборних органів або персоналій. Щоб увесь демократичний механізм постійно перебував у динамічній рівновазі, тобто кожний з його елементів не набував більшої ваги, аніж тієї, котра безумовно необхідна для створення і утримання владної противаги [18]. Додержання такої позиції у формуванні органів державної влади з юридичної точки зору унеможливить як порушення закону, так і зловживання правом, що саме по собі може стати причиною настання різних криз (політичної, економічної тощо).

Ідеалістична на перший погляд структура знаходить своє заперечення у позиції Р. Михельса, який не тільки довів, що демократія у чистому вигляді майже не здійснена, а й довів цю ідею до певного логічного завершення. Вивчаючи політичні партії, їх функціонування і структуру в умовах демократії, Р. Михельс дійшов парадоксального на перший погляд висновку: проголошуючи боротьбу з нерівністю й захист інтересів суспільства, ці партії відтворюють жорстку авторитарну, «олігархічну» структуру, яка придатна лише для відстоювання своїх власних інтересів. Це такі тенденції, що перешкоджають, на його думку, здійсненню демократії. Ці тенденції виявляються: 1) у сутності людської природи; 2) у сутності політичної боротьби й 3) у сутності організацій. Демократія призводить до олігархії, перетворюється в олігархію [19].

На сучасному етапі державотворення організація публічної влади, як відомо, зазнала кардинальних змін. Крім принципово нових поглядів на призначення усіх її елементів у державному управлінні, ми маємо новий підхід у формуванні окремих органів публічної влади та призначення їх службовців. На сьогодні вона формується на політико-демократичних засадах за широкої участі Верховної Ради України, тим самим ілюструючи в дії елементи представницької демократії.

Водночас такий спосіб формування органів публічної влади автоматично має вважатись демократичним. Для цього є певні причини. По-перше, повертаючись до аналізу сутності більшості як суб'єкта, який визначає політику, є певні застереження щодо об'єктивності у відображенні політичних інтересів. По-друге, очевидним є те, що у відносинах органів публічної влади, наприклад, Парламент — Уряд, Президент —

Уряд остаточно визначені ролі як, відповідно, керівника і керованого (це впливає з повноважень Президента і Парламенту щодо формування Уряду та вирішення питання його відповідальності). За теорією розподілу влад такого не має бути, оскільки порушується рівновага між гілками влади та механізм стримувань і противаг зникає. Учені зазначають, що вже починаючи з 1789 р. реальним ворогом політичної свободи є не деспотизм королів, а необмежена парламентська більшість, тоталітарна демократія [20, с. 318].

По-третє, і це випливає з попереднього аргументу, виконавча влада як адміністративно-політична система, опинилась у нехарактерній для себе ролі — ролі системи виконавчих органів Президента України, а не органів державної виконавчої влади, що вочевидь є ширшим поняттям з притаманною йому послідовністю у виконанні законів незалежно від особи Президента чи розподілу політичних сил у Парламенті, принаймні, щодо тих, які були прийняті попередніми представницькими органами влади в Україні.

Але наведені нами аргументи можна охарактеризувати і з інших позицій. Так, наприклад, при достатній політичній активності та свідомості як громадян-виборців, так і самих політиків-депутатів, сформована більшість у Парламенті дійсно буде відображати абсолютно об'єктивно політичну волю більшості громадян. Також, якщо пристати на об'єктивність представницької діяльності Парламенту, то роль керованого народом (звичайно, через народних депутатів) органу публічної влади не викликає принципових заперечень і виконання таких його функцій, що направлені на виконання волі Парламенту (народу) здається цілком природною. Своєрідна ілюстрація побудови «політичної демократії», про яку у науковій літературі можемо знайти таку думку: «Політична демократія в будь-якому її конкретному історичному різновиді — це не просто сукупність інститутів, норм, правил і процедур; це не тільки й не стільки юридично й інституційно оформлена структура публічної влади. У своєму вихідному цивілізаційному значенні це насамперед культура мотивування громадян на участь у її організації й функціонуванні, їх здатності й бажання бути повноцінним і повноправним суб'єктом політики й державного управління» [21].

Звичайно, безпосередній вплив більш реальний серед невеликих політичних громад, де маси на зборах приймають рішення більшістю голосів. При опосередкованій участі маси представляються тими, кого вони обрали для здійснення політичної влади. Дж. Сарторі відзначає: «Сучасні політичні суспільства є великими, і чим більша кількість їхніх членів, тим менш значущою й ефективною є їхня участь... Самоврядування... не може здійснюватися тими, хто відсутній, воно вимагає демосу (народу), фізично присутнього на агорі» [22]. Заснована на представництві опосередкована участь полегшує можливість перекручування волі мас, оскільки один раз призначені представники можуть переслідувати власні інтереси, зовсім не збігаючись з інтересами тих, кого вони представляють. Тому маси втрачають контроль над своїми представниками, і ступінь їхньої політичної участі знижується. Таким чином, положення є досить неоднозначним, тому що непряма участь є єдиною можливою у великих соціальних системах, і вона ж містить постійну можливість власного заперечення.

Як бачимо, однозначного ставлення до такого способу формування органів публічної влади за допомогою наведених аргументів нам визначити не вдалося. Усе залежить від певних обставин в державі, тих передумов, що створюють фон для

вирішення важливих кадрових питань в органах державної влади. Взагалі, в теорії права вважається безперечним, що «форма існування понять і категорій, якими оперує правова теорія, суб'єктивна. Однак зміст, що відображений в них як підсумок наукового пізнання державної й правової дійсності, об'єктивний. Інакше теорія права не може досягти своєї мети — наукового пізнання сутності й закономірностей державно-правової сфери суспільного буття. Тому для наукових понятійних засобів вираження правової дійсності суб'єктивні моменти не можуть мати визначального значення. Їхня цінність прямо пропорційна об'єктивній правильності відображення ними реальної суті правових явищ» [23, с. 84].

Очевидно, що необхідно шукати певні критерії, які б уніфікували принципи формування та діяльності цих органів поза будь-якими політичними, економічними чи адміністративними факторами. Роль таких принципів мають зіграти саме демократичні засади, сутність та призначення яких і полягає у врівноваженні діяльності органів державної влади таким чином, щоб досягти балансу в їх існуванні.

Виходячи із сутності демократії такими засадами можна вважати:

- рівність громадян України у впливі на діяльність органів публічної влади;
- законодавчо закріплений алгоритм функціонування органів публічної влади у тому числі й прийняття ними рішень;
- існування дієвого механізму контролю за створенням і діяльністю органів публічної влади;
- чітка політика держави щодо підбору кадрів органів виконавчої влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рассел Бертран. История западной философии : Ч. 2. — М. : Миф, 1993. — С. 290.
2. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. — М. : Политиздат, 1991. — С. 245.
3. Речицкий В.В. Свобода и государство / Харьковская правозащитная группа. — Харьков : Фолио, 1998. — 144 с.
4. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. — К. : Факт, 2003. — 384 с.
5. Сурков В. Выступление на круглом столе «Суверенное государство в условиях глобализации: демократия и национальная идентичность» 30 августа 2006 года // <http://www.edinros.ru/news.html?id=115114>
6. Linz J.J. The Breakdown of Democratic Regimes. Vol. 1. — Baltimore :Crisis, Breakdown, & Reequilibration., L., 1978. — P. 5-6.
7. Комоцкий Б.О. Мишель Крозье как политолог / Б.О. Комоцкий // Социально-политические науки. — 1990. — № 9. — С. 94.
8. Ківалов С. В., Біла Л.Р. Державна служба в Україні : Підручник. — Одеса : Юридична література, 2003. — С. 159.
9. Przeworski A. Some Problems in the Study of the Transition. / Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives [Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, Laurence Whitehead]. — London. — 1991. — P. 57.
10. Macridis R.C. Modern Political Regimes. Patterns and Institutions. — Boston, Toronto, 1986. — P. 3.
11. Вятр Е.Й. Социология политических отношений / Пер. В. Скляр, А. Николаев. — М. : Прогресс, 1979. — С. 159.
12. Schmitter Ph.C. Dangers and Dilemmas of Democracy. — J. of Democracy, April 1994. P. 60.
13. Оніщук М. Категорія «безпосередня демократія» в конституційному праві України (теоретико-методологічні аспекти) // М. Оніщук / Право України. — 2006, № 9. — С. 6.

14. Пахомов І.М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підручник / І.М. Пахомов. — Львів : Видавництво Львівського Університету, 1962. — С. 65.
15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 27. — Москва : Издательство политической литературы. — 1962. — С. 178.
16. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 30. — Москва : Издательство политической литературы. — 1962. — С. 99.
17. Висоцький О.Ю. Демократія як інструмент легітимізаційної політики / О.Ю. Висоцький // Грані. — Д., 2006. — № 4. — С. 113.
18. Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток: Навчальний посібник. — Київ, 2001. — 484 с.
19. Рахшмир П.Ю. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. 2-е изд., перераб / П.Ю. Рахшмир. — Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2001. — 272 с.
20. Talmon J. Political Messianism. — London : Secker and Warburg, 1960. — P. 318.
21. Представительная демократия и электорально-правовая культура / Общ. ред. и введ. Ю.А. Веденеева и В. В. Смирнова. — М. : Изд-во «Весь Мир», 1997. — 224 с.
22. Sartori G The Theory of Democracy Revised. — Chatham : House Publishers, Inc., 1987. — Part One The Contemporary Debate. XIV. — 542 p.
23. Васильев А.М. Правовые категории : Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М. : Юридическая литература, 1976. — С. 83.

